

اندازه‌گیری اثرات سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی (مطالعه موردی ج.ا. ایران)

احمد شعبانی^۱
عضو هیأت علمی دانشکده اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع)
تاریخ دریافت: ۸۷/۰۹/۲۴
تاریخ تأیید: ۸۸/۰۸/۲۰

محمد سلیمانی^۲
دانشجوی دکتری علوم اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

در حال حاضر اصطلاح سرمایه اجتماعی به یکی از مهم‌ترین، عمومی‌ترین و پرکاربردترین مفاهیم در حوزه مطالعات اجتماعی مبدل گشته است. تحقیقات اخیر نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی بر روی عملکرد متغیرهای اساسی اقتصاد تأثیرگذار است. در این مقاله چهار شاخص اعتماد، مشارکت اجتماعی، همکاری‌های مدنی و صداقت به عنوان شاخص‌های اصلی سرمایه اجتماعی انتخاب شده و با استفاده از پرسش‌نامه مقدار کمی هر یک از این چهار شاخص سنجیده شده است. پرسش‌نامه با نمونه‌گیری تصادفی به صورت خوشه‌ای در میان ساکنین مراکز استان‌ها توزیع شد. همزمان با این کار ماتریس AHP به محققان این عرصه ارسال شد و وزن هر یک از چهار شاخص در سرمایه اجتماعی با استفاده از میانگین هندسی نظرات صاحب‌نظران استخراج شد. با بکارگیری نتایج تحلیل پرسش‌نامه‌ها و وزن‌های منتج از ماتریس‌های AHP، سرمایه اجتماعی به صورت کمی بدست آمد. در نهایت در چارچوب مدل رشد اقتصادی و داده‌های مقطعی سال ۱۳۸۵ به تفکیک استان‌ها اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی با استفاده از نرم‌افزار E-views سنجیده شد. نتایج نشان‌دهنده تأثیر مثبت و معنادار سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی می‌باشد. واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، اعتماد، مشارکت اجتماعی، همکاری‌های مدنی، صداقت، رشد اقتصادی

طبقه بندی موضوعی: A13, O15, Z13

مقدمه

در حال حاضر اصطلاح سرمایه اجتماعی به یکی از مهم‌ترین، عمومی‌ترین و پرکاربردترین مفاهیم در حوزه مطالعات اجتماعی مبدل گشته است (Halpem, 2005: 2). تحقیقات اقتصادی و جامعه‌شناسی اخیر نشان می‌دهد سرمایه اجتماعی بر روی عملکرد متغیرهای اساسی اقتصاد تأثیرگذار است. سرمایه اجتماعی در کنار سایر مؤلفه‌های اساسی تولید قرار می‌گیرد و به صورت مستقیم یا غیر مستقیم بر رشد اثر می‌گذارد. سرمایه اجتماعی مجموعه‌های از روابط، تعاملات و شبکه‌های اجتماعی است که در میان افراد و گروه‌های اجتماعی وجود دارد و موجب گرمی روابط اجتماعی و تسهیل کنش اجتماعی آن‌ها می‌گردد (غفاری، ۱۳۸۴: ۹۷).

1. ashksadeq@yahoo.com
2. soleimani.mo@gmail.com

در اینجا به منظور فراهم کردن یک فهم مشترک، تعریفی از سرمایه اجتماعی ارائه می‌کنیم. پاتنام سرمایه اجتماعی را «ویژگی‌های حیات اجتماعی - شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد - که مشارکت‌کنندگان را قادر می‌سازد تا با یکدیگر تعامل نمایند و به صورت مؤثرتر و کارا تر اهداف مشترکشان را محقق سازند» تعریف می‌کند (Putnam, 1993: 78).

در این مقاله برآنیم تا ابتدا به بررسی شاخص‌های سرمایه اجتماعی به عنوان پیش‌زمینه اول پردازیم و در این میان شاخص‌های منتخب این پژوهش را تعریف کرده، سپس به عنوان پیش‌زمینه دوم به آثار سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی اشاره مختصری داشته باشیم. در ادامه به روش تحقیق و یافته‌های پیمایشی مقاله پرداخته و به طراحی پرسش‌نامه، نحوه وزن‌دهی شاخص‌ها و کمی‌سازی شاخص ترکیبی سرمایه اجتماعی اشاره می‌کنیم. به عنوان آخرین گام مدل مقاله را انتخاب کرده و در نهایت به تخمین اثرات شاخص‌های سرمایه اجتماعی و شاخص ترکیبی سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی (اجرای مدل) می‌پردازیم و نتایج و یافته‌های مقاله را ارائه می‌کنیم.

۱- شاخص‌های سرمایه اجتماعی

گرچه حوزه نفوذ سرمایه اجتماعی به عنوان یک پدیده چند وجهی به اقتصاد، سیاست و مطالعات مربوط به توسعه گسترش یافته و زوایای نوینی برای حل و ریشه‌یابی مسائل اجتماعی و اقتصادی باز کرده است اما هنوز شاخص و یا معرف‌های واحدی برای سنجش آن طراحی نشده است (Fine, 2002: 9).

همان‌طور که سازمان همکاری اقتصادی و توسعه به صراحت بیان کرده است، اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی دشوار است زیرا بیشتر چیزهایی که به سرمایه اجتماعی مربوط هستند، ضمنی و نسبی بوده و به دشواری می‌توان آن‌ها را اندازه‌گیری و دسته‌بندی کرد (OECD, 2001b: 43). یکی از این دشواری‌ها مربوط به مقایسه میزان سرمایه اجتماعی در سطح بین‌المللی است. بسیاری از محققان شاخص‌های سرمایه اجتماعی در جوامع مختلف را متفاوت دانسته‌اند. همین امر مقایسه بین جوامع را در این زمینه دشوار ساخته است. علاوه بر این بیشتر کارهای انجام شده مبتنی بر سنجه‌هایی است که به طور یک‌جا و بدون انطباق با زمینه اجتماعی خاص، از آمریکا وارد شده‌اند؛ در حالی که روابط و ارزش‌های مشترک ریشه عمیقی در شرایط محلی دارند و تأثیرات آن‌ها به شیوه‌های گوناگونی قابل درک است (National Statistics, 2001); (Harper, 2001: 12).

به هر حال، سنجش مفهوم سرمایه اجتماعی مانند هر متغیر اجتماعی دیگر، از طریق تقلیل سطح انتزاع آن امکان‌پذیر است. یعنی در ابتدا باید این مفهوم به روشنی تعریف شود، سپس در صورت امکان انواع و یا ابعادی برای آن مشخص شوند و سپس برای هر کدام از این ابعاد و انواع شاخص‌هایی تعیین

گردد. در انجام هر کدام از مراحل بالا باید دقت کرد که پیوستگی بین سطوح از بین نرود، این مشکلی است که در برخی پژوهش‌های اجتماعی به چشم می‌خورد. به طور خلاصه نابسامانی موجود در سنجش سرمایه اجتماعی را می‌توان مربوط به نادیده گرفتن هر یک از مراحل بالا دانست (نوغانی، ۱۳۸۶).

از شاخص‌های استفاده شده در مطالعات مختلف می‌توان به تعداد یا تراکم سازمان‌ها و تشکل‌های داوطلبانه در منطقه و محل اشاره کرد. این شاخص برای اولین بار توسط پاتنام طراحی شده است. هلپرن نشان داد که این شاخص دارای ضعف‌هایی است (Halpem, 2005: 89). علاوه بر این مطالعاتی که پس از پاتنام انجام شده نتوانسته‌اند میان این شاخص و سرمایه اجتماعی ارتباط قوی و محکمی بدست آورند. شاید این انتقادات موجب شد که پاتنام در «بولینگ تک‌نفره» از شاخص ترکیبی استفاده کند.

پاتنام در کارهای اولیه خود شاخص‌های سه‌گانه آگاهی، مشارکت و وجود نهادهای مدنی را برای سرمایه اجتماعی معرفی کرد (Putnam, 1993: 39). بعدها در مقاله «اندازه‌گیری و نتایج سرمایه اجتماعی»^۱، سنجش‌های زیر را برای اندازه‌گیری و سنجش شاخص‌های سرمایه اجتماعی در آمریکا معرفی نمود:

درصد افرادی که در انتخابات ریاست جمهوری شرکت می‌کنند.

درصد افرادی که روزنامه می‌خوانند.

درصد افرادی که معتقدند بیشتر افراد جامعه قابل اعتماد هستند.

درصد افرادی که در یک پروژه محلی یا کار گروهی بدون انتظار دستمزد مشارکت می‌کنند.

درصد افرادی که در یک گروه اجتماعی یا انجمن شهروندی عضو هستند.

درصد افرادی که به طور مرتب به کلیسا می‌روند.

درصد افرادی که به طور مرتب به کلوپ یا باشگاه می‌روند (Putnam, 2001: 44-89).

او پیش از این، در کتاب بولینگ تک‌نفره^۲ طیف مرگبی از سؤالات برای سنجش سرمایه اجتماعی ارائه داده بود که دارای چهارده سؤال جداگانه درباره فعالیت‌های انجمنی رسمی و غیر رسمی و میزان اعتماد بود (Ibid).

خوش‌فر و صالحی با استفاده از نظرات کلمن^۳ (۱۹۸۸)، پاتنام (۱۹۹۵) و بوردیو^۴ (۱۹۹۸) برای سنجش سرمایه اجتماعی از پنج شاخص زیر به صورت ترکیبی استفاده کرده‌اند: ۱- اعتماد اجتماعی؛ ۲- اعتماد انتزاعی؛ ۳- هنجارهای مشارکت و همیاری؛ ۴- عضویت در نهادهای مدنی؛ و

---

1. Social Capital measurement and consequences
2. Bowling alone
3. Coleman
4. Bourdieu

۵- امنیت اجتماعی. در پژوهش آن‌ها میزان سرمایه اجتماعی مجموع نمراتی است که از ترکیب نمرات این پنج بُعد و شاخص‌های سنجش آن‌ها بدست می‌آید (خوشفر، صالحی، ۱۳۸۶).
برژنف^۱ (۲۰۰۳) در مطالعه خود با عنوان «روش واحد برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی» تمام روش‌های اندازه‌گیری را احصاء کرده و مورد بحث قرار می‌دهد. او با استفاده از روش‌های آماری ثابت می‌کند که شاخص و روش پاتنام نسبت به سایر روش‌های مورد استفاده بهترین روش جهت برآورد است (سعادت، ۱۳۸۵).

فوکویاما بیان می‌کند: «سرمایه اجتماعی عبارت است از نوعی سرمایه که حداقل دو مؤلفه اساسی را شامل می‌شود: ۱- اعتماد (بین دولت و شهروندان): ۲- وجود هنجارهای مشترک» (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱). او برای سنجش سرمایه اجتماعی روش غیر مستقیم را پیشنهاد می‌دهد و بیان می‌کند که انحرافات اجتماعی باید روش به عنوان جایگزین اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی محاسبه شود:

«در هر صورت برای تخمین ذخیره سرمایه اجتماعی هر کشور، ... یک روش جایگزین وجود دارد. به جای سنجش و اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی به عنوان یک ارزش مثبت، می‌توان نبود سرمایه اجتماعی را اندازه‌گیری کرد. به عبارت دیگری انحرافات اجتماعی از قبیل میزان جرم و جنایت، فروپاشی خانواده، مصرف مواد مخدر، طرح دعای و دادخواهی، خودکشی، فرار از پرداخت مالیات و موارد مشابه - که به روش‌های مرسوم قابل اندازه‌گیری است - به عنوان شاخص سرمایه اجتماعی در نظر گرفته می‌شود. فرض بر این است چون سرمایه اجتماعی وجود هنجارهای رفتاری مبتنی بر تشریک مساعی را منعکس می‌کند، انحرافات اجتماعی نیز بالفعل بازتاب نبود سرمایه اجتماعی خواهد بود» (همان).

سازمان همکاری اقتصادی و توسعه (OECD) معتقد است، اعتماد می‌تواند در صورت نبود مجموعه جامع‌تری از شاخص‌ها مناسب باشد (OECD, 2001b: 45). زیرا اندازه‌گیری اعتماد آسان است. از سال ۱۹۸۱، در پیمایش ارزش‌های جهانی^۲ (WVS)، که به وسیله ران اینگلهارت^۳ انجام می‌شود، تعدادی سؤال درباره اعتماد پرسیده می‌شود (World Values Survey, 2000: 231) یکی از سؤالات عبارت است از:

«آیا می‌توان گفت به طور کلی، مردم قابل اعتماد هستند، یا اینکه باید در برخورد با آن‌ها محتاط بود؟» پاسخ‌ها چنین دسته‌بندی شده‌اند:

---

1. Berjeneve
2. World Values Survey
3. Ron Inglehart

۱- به اکثر مردم می‌توان اعتماد کرد.

۲- باید بسیار محتاط بود.

۳- نمی‌دانم.

بر اساس این سنجه در سال (۱۹۹۶-۱۹۹۵)، در میان کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی و توسعه، نروژ دارای بیشترین اعتماد (۶۵/۳ درصد) و ترکیه دارای کمترین (۶/۵) بود. بریتانیا هم در میانه قرار داشت (۳۱ درصد) (OECD, 2001b: 44). البته انتقادات زیادی به این پیمایش وارد شد علت امر آن بود که برداشت‌های متفاوتی از مفهوم اعتماد در ملیت‌های مختلف وجود داشت و بعضی از کشورها که شواهد نشان می‌دهد که سطح روابط اجتماعی نسبتاً خوبی دارند از جمله آلمان، با مد نظر قرار دادن این شاخص رتبه پایینی بدست آوردند (همان: ۴۵).

در پایان دهه ۱۹۹۰، بانک جهانی از جمله سازمان‌های بین‌المللی بود که علاقه زیادی به مفهوم سرمایه اجتماعی نشان داد. در این مطالعات که تحت عنوان، «ابتکار عمل در سرمایه اجتماعی»^۱ انجام شد، برای سنجش سرمایه اجتماعی از سه شاخص استفاده شد: ۱- عضویت در انجمن‌ها و شبکه‌های محلی؛ ۲- اعتماد؛ ۳- وفاداری به هنجارها و کنش جمعی (Woolcock, 2004: 156).

گروتاثر، نارایان، جونز و ولکاک^۲ بر اساس پیمایش‌هایی که توسط بانک جهانی در کشورهای در حال توسعه (مانند تانزانیا، بولیوی، بوركینافاسو، غنا و...) انجام داده است، یک طیف شش بعدی برای سرمایه اجتماعی ارائه داده‌اند (Grootaert et al, 2004: 32). این شش بعد عبارتند از:

۱- گروه‌ها و شبکه‌ها؛

۲- اعتماد و انسجام؛

۳- عمل جمعی و همکاری؛

۴- اطلاعات و ارتباطات؛

۵- همبستگی و شمول^۳؛

۶- توانمندسازی و عمل سیاسی.

در این پیمایش برای هر یک از طیف‌های فوق سؤالاتی طراحی شد و از طریق پرسش‌نامه اطلاعات و آمار مورد نیاز تکمیل شد. گروتاثر و همکارانش معتقدند که این ابزار سنجش بازتاب بررسی ابعاد عضویت گروهی (ساختاری) و تصورات ذهنی از اعتماد و هنجارها (شناختی) است. و در نتیجه می‌توانند به خوبی برآوردکننده سرمایه اجتماعی باشند (Grootaert et al, 2004: 79).

1. Social Capital Initiative

2. Grootaert, C. & Narayan, D. & Jones, V. N. & Woolcock, M

3. Social cohesion and Inclusion

همان طور که ملاحظه شد در مطالعات مختلف از شاخص‌های مختلفی برای سنجش سطح سرمایه اجتماعی استفاده شده است. با توجه به پیشنهاد برژنف (۲۰۰۳) و انتقادات وارده بر روش تک معیاره، در این مقاله روش پاتنام (روش ترکیبی) استفاده می‌شود. در این تحقیق با توجه به حجم و گستره کار چهار شاخص اصلی که در بیشتر مطالعات مورد استفاده قرار گرفته و تناسب بیشتری با فضای دینی و بومی کشور داشت انتخاب شدند. این شاخص‌ها عبارتند از: اعتماد؛ مشارکت اجتماعی؛ همکاری‌های مدنی؛ و صداقت. در ادامه توضیح مختصری در مورد هر یک از این شاخص‌ها ارائه می‌شود.

اعتماد: اعتماد می‌تواند به عنوان ادراک و تفسیری از اطمینان مورد انتظار باشد. اعتماد مبتنی بر توقعی است که شخص تمایل دارد که آن چیزی که انتظار دارد، اتفاق افتاد. اعتماد انتظار دو طرفه‌ای در درون یک جامعه معین است که در آن رفتارهای مشارکتی مبتنی بر هنجارها به صورت عرفی به وجود می‌آیند. وجود اعتماد و سرمایه اجتماعی می‌تواند پایداری را در جامعه حفظ کند. به عبارت دیگر اعتماد مشخص می‌کند که هنجارها و شبکه‌ها در یک جامعه به خوبی پایدار هستند (وزین، ۱۳۸۶ به نقل از: Paldam and Svendsen, 2000: 342).

مشارکت اجتماعی: مفهوم مشارکت اجتماعی در کارهای بولن و اونیکس^۱ (۱۹۹۸) و دفتر آمار استرالیا^۲ (۲۰۰۳) در بردارنده هر نوع مشارکتی می‌باشد که هم برای فرد رضایت به بار می‌آورد و هم عامل شکل‌دهی به روابط اجتماعی و سازنده شبکه حمایتی بالقوه است. مثال‌هایی از این موارد شامل دیدار با دوستان و خویشاوندان، شرکت در مراسمات شادی و ترحیم، اردوها و سفرهای دسته‌جمعی با اهالی محل و ... می‌باشد.

همکاری‌های مدنی: بولن و اونیکس (۱۹۹۸)، دفتر آمار استرالیا (۲۰۰۳) و رز^۳ (۱۹۹۸) همکاری‌های مدنی را نوعی مشارکت می‌دانند که در فضای سیاسی، حکومتی؛ مدیریت باشگاه‌ها و انجمن‌ها، احزاب و NGOها اتفاق می‌افتد و معمولاً به صورت عضویت رسمی فرد در گروه‌های مختلف خود را نشان می‌دهد. عضویت در نهادهای اجتماعی نظیر انجمن‌های علمی، تجاری، کشاورزی، صنفی، حرفه‌ای و ... و عملکرد فعالیت‌های مشارکتی با رشد اقتصادی رابطه‌ای مستقیم دارد (همان: ۱۵۳).

صداقت: صداقت یکی از شاخص‌هایی است که برای سنجش سرمایه اجتماعی استفاده شود. صداقت به ویژه در مورد رابطه بین افراد و بین اعضای گروه‌های متفاوت کاربرد دارد. گروتائرت^۴ (۲۰۰۱) در شاخص‌های پیمایش خود از این مفهوم استفاده کرده است (به نقل از غفاری، ۱۳۸۴: ۲۵۷) و

---

1. Bullen & Onyx
2. Australian bureau of statistics
3. Rose
4. Grootaert

آن را از طریق بررسی این سؤال که «به نظر شما مردم در تعامل با دیگران چقدر صادق هستند؟» سنجیده است. فوکویاما نیز در شاخص‌های پیشنهادی خود از کلاهبرداری به عنوان شاخص فقدان سرمایه اجتماعی نام می‌برد که به نوعی نشان‌دهنده نبود صداقت بین مردم می‌باشد.

۲- آثار سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی

سرمایه اجتماعی دارای کارکردها و منافع متفاوتی است که در عرصه‌ها و حیطه‌های مختلف ظهور و بروز پیدا می‌کند. یکی از عرصه‌هایی که به شدت مورد توجه قرار گرفته است کارکردهای و اثرات سرمایه اجتماعی بر اقتصاد است.

مطالعات تجربی زیادی وجود دارد که نشان می‌دهد سرمایه اجتماعی اثر مثبتی روی رشد اقتصادی دارد. بارو^۱ (۱۹۹۹) بیان می‌کند که ابعاد سرمایه اجتماعی به نرخ رشد سرمایه‌گذاری خصوصی و سهم آن در تولید ناخالص داخلی کمک می‌کند (Din, 2003: 102).

زک و ناک^۲ (۲۰۰۱) با مطالعه روی ۴۱ کشور نشان دادند اعتماد بالا روی رشد اثر می‌گذارد زیرا کارایی اقتصادی را با کاهش هزینه‌های حمل و نقل، کاهش هزینه‌ها در هنگام بستن قراردادهای و کاهش هزینه‌ها در اجرای قراردادهای افزایش می‌دهد (Ibid).

ناک و کیفر^۳ (۱۹۹۷) به ارزیابی اثر اعتماد و هنجارهای اجتماعی بر روی رشد و نرخ سرمایه‌گذاری پرداخته‌اند. آن‌ها برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی از دو شاخص اعتماد به بیگانگان و مدنیت اجتماعی استفاده کرده‌اند. مدنیت اجتماعی با استفاده از سنجه‌های زیر سنجیده شد: مطالعه روزنامه، تعداد گروه‌های فرهنگی و ورزشی، میزان رأی در انتخابات.

ناک و کیفر در تبیین اثرات سرمایه اجتماعی بر اقتصاد چنین استدلال می‌کنند که، یکی از دلایل عقب‌ماندگی اقتصادی در بعضی از کشورها ناشی از عدم وجود اطمینان در آن کشور است. به اعتقاد آن‌ها در جوامعی که میزان اعتماد بالا است سوء استفاده از حقوق دیگران کمتر است و در نتیجه افراد هزینه کمتری برای حفظ حقوق خود در مقابله با سوء استفاده‌های احتمالی دیگران می‌پردازند. در این جوامع نیاز پرداخت رشوه برای انجام امور کمتر مشاهده می‌شود. در حالی که در جوامعی که سطح اعتماد پایین است کارآفرینان باید هزینه‌های بالایی را صرف کنترل و نظارت بر فعالیت‌های خود کنند و به همین دلیل فرصت اندکی برای نوآوری در محصولات و فرآیندهای تولیدی دارند. علاوه بر این، هر جا که سرمایه اجتماعی بالا باشد؛ بازارهای رسمی اعتبار که متکی بر روابط شخصی است می‌تواند سرمایه‌گذاری را تسهیل کند.

1. Barro
2. Zak & Knack
3. Knack & Keefer

این دو بیان می‌کنند که در جوامعی که سطح اعتماد به بیگانگان بالا است مردم به کارکنان دولتی و سیاست‌های دولت هم اعتماد بیشتری دارند. افزایش سطح اعتماد باعث می‌شود مردم اطمینان بیشتری برای انجام فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری داشته باشند.

از دیدگاه فوکویاما در کشورهای پیشرفته به علت وجود سطوح بالای قابلیت اجتماعی، صداقت و اعتماد افراد را به انجام کارهای مشارکتی و تعاونی مشتاق می‌سازد و زمینه را برای رشد و ترقی فراهم می‌کند. به عنوان مثال در جامعه ژاپن سطوح بالای سرمایه اجتماعی، سبب گسترش و توسعه این کشور گردیده، در حالی که در جامعه چین پیوندهای موجود مانع شکل‌گیری سرمایه اجتماعی شده و فرصت‌های نوآوری را محدود ساخته است (فوکویاما، ۱۳۷۹)

گیوسو و زینگالس^۱ (۲۰۰۱) سرمایه اجتماعی در ایتالیا را با استفاده از شاخص‌های متعددی از قبیل سطح مشارکت در انجمن‌ها و گروه‌ها، حضور در انتخابات و روابط شهروندی اندازه‌گیری کردند. آن‌ها دریافتند در ایتالیا، توسعه مالی کاملاً با سطح سرمایه اجتماعی ارتباط دارد و در جایی که سرمایه اجتماعی بیشتر است، افراد سرمایه‌گذاری‌های بیشتری در بازار بورس انجام می‌دهند و دستیابی بیشتری به مؤسسات مالی رسمی دارند (سوری، ۱۳۸۴: ۹۲). در این زمینه یک نظریه قوی دیگری وجود دارد که کشورهای با نهادهای بهتر و حقوق دارایی‌های ایمن تمایل بیشتری دارند که در زمینه سرمایه اجتماعی و انسانی سرمایه‌گذاری کنند تا به سطح بالاتری از درآمد دست یابند (Din, 2003: 99).

هونگ و استین^۲ (۲۰۰۱) با مطالعه‌ای که در مورد آمریکا انجام دادند، به این نتیجه رسیدند که در آمریکا افرادی که همسایگان خود را می‌شناسند نرخ‌های مشارکت بالاتری در بازار بورس و خرید سهام دارند (سوری، ۱۳۸۴: ۹۲).

مطالعه‌ای در مورد نقش سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی توسط بوگلسک و فون اسپچیک در ۵۴ منطقه اروپا در دوره زمانی (۱۹۵۰-۱۹۹۰) انجام گرفته است. هدف از این پژوهش بررسی این پرسش بود که آیا سرمایه اجتماعی (فعالیت‌های مشارکتی و اعتماد تعمیم یافته) در رشد اقتصادی متفاوت مناطق اثر دارد؟ نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی به عنوان فعالیت مشارکتی ارتباط مثبتی با تفاوت‌های رشد اقتصادی در مناطق اروپایی داشته است. همچنین نتایج مطالعه آنان نشان می‌دهد که فقط وجود روابط شبکه‌ای رشد اقتصاد منطقه‌ای را تحریک نمی‌کند، بلکه همچنین سطح فعالیت واقعی شبکه‌ها نیز در این روابط مؤثر است (Beugelsdijk & van Schaik, 2003: 13).

1. Guiso I., & Zingales
2. Hung & Estian

می‌توان رابطه سرمایه اجتماعی و رشد را از طریق تأثیر و تأثرات زیر نشان داد. در واقع سرمایه اجتماعی از طریق کانال‌های زیر بر رشد اقتصادی اثر می‌گذارد:

- ۱- از طریق تأثیرگذاری بر سرمایه انسانی (coleman, 1988)؛
- ۲- از طریق تأثیرگذاری بر بازار سرمایه (توسعه مالی) (guiso, 2000)؛^۱
- ۳- از طریق تأثیرگذاری بر نوآوری و تعاملات بین بنگاه‌های (maskell, 2000: 15)؛ (fountain, 1998: 3)؛
- ۴- از طریق تأثیرگذاری بر مبادلات و معاملات؛ (routledge & amsberg, 2003)؛
- ۵- از طریق تأثیرگذاری بر مشارکت کارآفرینان؛ (francois, 2002: 2)؛
- ۶- از طریق تأثیرگذاری بر همگرایی بین مناطق بر رشد اقتصادی (helliwell & Putnam, 1995: 6)؛
- ۷- از طریق تأثیر مستقیم در تابع تولید (la porta, 1997: 47)؛ (knack & keefer, 1997)؛

و (سوری، ۱۳۸۴: ۱۰۰).

در این مقاله تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد با وارد کردن شاخص ترکیبی سرمایه اجتماعی به صورت مستقیم در تابع تولید سنجیده می‌شود. دلیل این انتخاب این است که در میان روش‌های فوق تنها این روش قابلیت اجرا دارد. مدل‌های پیشنهاد شده در پنج مورد اول صرفاً تئوریک بوده و جنبه عملیاتی ندارد. مورد ششم نیز بیشتر برای اقتصاد منطقه‌ای کاربرد دارد.

به عنوان جمع‌بندی می‌توان بیان کرد که اثرگذاری سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی از نظر تئوریک پشتوانه مطالعاتی لازم را دارد و محققان نیز کانال‌هایی برای ترسیم این اثرگذاری تبیین کرده‌اند.

۳- روش تحقیق و یافته‌های پیمایشی

۳-۱- پرسش‌نامه

به طور خلاصه، در این تحقیق ابتدا پرسش‌نامه‌ای طراحی شد پس از طراحی پرسش‌نامه مرحله پیش‌آزمون پرسش‌نامه‌ها، با ۱۸ دانشجو و استاد دانشگاه انجام شد؛ در این مرحله، نکات مبهم پرسش‌نامه، سوء تعبیرها و موضع‌گیری‌های پرسش‌شوندگان شناسایی شود. متناسب با نکات مطرح شده، تغییرات لازم در پرسش‌نامه انجام شد. در این مرحله علاوه بر انجام تغییرات محتوایی، صفحه‌آرایی و حروف چینی پرسش‌نامه نیز تغییر کرد. سپس پرسش‌نامه در میان افراد نمونه انتخاب شده توزیع شد. تعداد نمونه کل با توجه به جمعیت کل کشور و بالتبع تعداد نمونه هر استان با استناد

---

۱. به نقل از (Chou, 2005)؛

به جمعیت آن استان تعیین شد. در برآورد حجم نمونه باید ابتدا دقت احتمالی مطلوب مد نظر قرار گیرد که برای این تحقیق فاصله اطمینان ۱۰ درصد انتخاب می‌شود و با استفاده از فرمول برآورد n تعداد نمونه مورد نیاز انتخاب می‌شود:

$$n = \frac{z^2 \cdot p \cdot q}{e^2}$$

$$n = \frac{1.96^2 \cdot 0.5 \cdot 0.5}{0.05^2}$$

با استفاده از این فرمول، ۳۶۲۳ نفر در مراکز ۳۰ استان کشور انتخاب شد. در این تحقیق در میان روش‌های نمونه‌گیری^۱ نیز روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شد. در نمونه‌گیری خوشه‌ای گروه‌هایی از میان جامعه انتخاب می‌شود. در مرحله بعد از هر گروه، زیرگروه یا زیرگروه‌هایی انتخاب شده و ... تا در نهایت فرد مورد نظر برای پرسش انتخاب گردد.

پس از توزیع و تکمیل پرسش‌نامه‌ها و دسته‌بندی سؤالات (متناسب با چهار شاخص مورد نظر) داده‌های پرسش‌نامه در چهار شاخص اعتماد، مشارکت اجتماعی، همکاری‌های مدنی و صداقت تحلیل و استانداردسازی شد و در نهایت برای هر یک از این شاخص‌ها، عدد کمی حاصل شد. کمی‌سازی با استفاده از وزن‌دهی به گزینه‌ها صورت گرفت. (بیشترین وزن به گزینه‌ای که نشان‌دهنده بالاترین سطح سرمایه اجتماعی و کمترین وزن به گزینه‌ای که نشان‌دهنده کمترین سطح سرمایه اجتماعی است، داده شد).

۳-۲- وزن‌دهی شاخص‌ها

برای مشخص کردن اهمیت هر یک از شاخص‌ها در سرمایه اجتماعی از فرآیند تحلیل سلسله مراتبی استفاده شد. فرآیند سلسله مراتبی تحلیل (AHP) روشی برای وزن‌دهی به عوامل تأثیرگذار بر یک متغیر و یا مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده یک مفهوم است. در این روش ماتریسی در نظر گرفته می‌شود و فاکتورهایی که به نظر مهم می‌رسند؛ در بالای سطرها و ستون‌ها قرار می‌گیرند. آن‌گاه از صاحب‌نظران تقاضا می‌شود که میزان اهمیت فاکتورهای موجود در سطرها را نسبت به فاکتورهای ستونی مشخص کند (نمونه ماتریس AHP در انتهای مقاله آورده شده است). با استفاده از ماتریس AHP میان چهار شاخص مزبور وزن‌دهی شد. روند کار چنین بود که این ماتریس برای متخصصان و پژوهشگران ارسال شد و سپس پس از بررسی سازگاری^۲، وزن هر شاخص تعیین شد. متخصصان و پژوهشگران منتخب کسانی بودند که در زمینه سرمایه اجتماعی مقاله ارائه کرده بودند. عمده این افراد در همایش سرمایه اجتماعی برگزار شده توسط مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و

۱. روش‌های نمونه‌گیری شامل نمونه‌گیری ساده نمونه‌گیری سیستماتیک تصادفی طبقه‌ای تصادفی طبقه‌ای متناسب نامتناوب خوشه‌ای تصادفی تک و چند مرحله‌ای و ناحیه‌ای می‌شود برای مطالعه بیشتر به کتب روش تحقیق در علوم انسانی و اجتماعی مراجعه شود.

2. consistency

برنامه‌ریزی در سال ۱۳۸۶ شرکت کرده بودند. بررسی سازگاری هر یک از ماتریس‌ها با استفاده از نرم‌افزار Expert choice صورت پذیرفت و وزن هر شاخص با میانگین‌گیری هندسی از درایه‌های ماتریس‌های پر شده توسط متخصصان بدست آمد.

۳-۳- کمی‌سازی سرمایه اجتماعی

شاخص کمی سرمایه اجتماعی با استفاده از میانگین وزنی چهار شاخص فوق بدست آمد. این عدد در کنار آمار موجود برای تولید سرمایه، نیروی انسانی و سرمایه انسانی برای ۳۰ استان کشور در تابع رشد سولو، در نرم‌افزار E-views بکارگرفته شد و بدین وسیله اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی سنجیده شد.

۴- انتخاب مدل

از نخستین مطالعاتی که در زمینه اعتماد و رشد اقتصادی بیان شد مطالعه ناک و کیفر (۱۹۹۷) بوده است؛ آن‌ها اعتماد را به عنوان یک متغیر وارد مدل‌های رشد اقتصاد متعارف کردند. ایشی و سوادا^۱ (۲۰۰۵) به بیان یک پشتوانه نظری برای استفاده از سرمایه اجتماعی در مدل‌های رشد پرداختند. به این منظور به تعمیم مدل رشد سولو اقدام کردند (Mankiw, 1992: 2-3). در این مدل‌ها سرمایه اجتماعی، به عنوان یک نهاده اضافی وارد مدل می‌شود. عامل تولید شامل سه نوع عامل تولید سرمایه یعنی سرمایه فیزیکی، سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی به علاوه عامل تولید نیروی کار و تکنولوژی می‌باشد. تابع کاب - داگلاس بدین منظور وارد می‌شود:

$$a b c d$$

که به صورت لگاریتمی به این صورت ظاهر می‌شود:

که در آن Y نمایانگر تولید و k و l و h و s به ترتیب نشان‌دهنده سرمایه، نیروی انسانی، سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی می‌باشد.

در تحقیقات مختلف از سطح یا انباشت هر یک از متغیرهای فوق استفاده شده است به عنوان مثال رحمانی و امیری (۱۳۸۶) از انباشت این متغیرها استفاده می‌کنند. اما سوری (۱۳۸۴) از میزان سطح این متغیرها استفاده می‌کند. دل‌ریو^۲ (۲۰۰۵) نیز از مدل سولو برای سنجش سرمایه اجتماعی استفاده می‌کند:

$$\log GDP_i^{2000} = \beta_0 + \beta_1 vote_i + \beta_2 \log k_i^{2000} + \beta_3 \log GDP_i^{1950} + \beta_4 enroll_i + \varepsilon_i$$

1. Hsieh, & Souada
2. del rio

که در آن، vote شرکت در انتخابات، k سطح سرمایه در سال ۲۰۰۰ و GDP_i تولید ناخالص داخلی در سال ۱۹۵۰ به عنوان یک سال پایه و enroll نرخ ثبت نام به عنوان شاخص سرمایه انسانی و E جزء پسماند (جز اخلاص) می باشد. که از روش IV و 2SLS این مدل تخمین زده شده است. او در پژوهش خود از تابع رشد برای تخمین اثر شاخص ها و سنجه های مختلف سرمایه اجتماعی بر تولید ناخالص ملی ۵۰ کشور نمونه استفاده می کند.

۵- تخمین اثرات سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی (اجرای مدل)

در این تحقیق نیز برای تخمین اثر سرمایه اجتماعی بر رشد از مدل رشد متعارف به صورت لگاریتمی استفاده می کنیم. و مدل به صورت زیر ارائه می کنیم:

$$\alpha \quad \beta \quad \gamma \quad \delta \quad \theta$$

که در آن y ارزش تولیدات کارگاه های صنعتی ۱۰ نفرکارکن و بیشتر، k ارزش تشکیل سرمایه ثابت ناخالص در کارگاه های کسب و کار، m نرخ مشارکت اقتصادی نیروی کار، p جمعیت و h شاخص توسعه انسانی (HDI) می باشد. به جای سه نقطه نیز در مراحل مختلف مقدار کمی اعتماد، مشارکت اجتماعی، همکاری های مدنی، صداقت و در نهایت مقدار کمی نهایی سرمایه اجتماعی قرار می گیرد.

داده ها برای ۳۰ استان کشور در سال ۱۳۸۵ و از مراجع آماری مرکز آمار ایران استخراج شده است و برای سرمایه اجتماعی نیز مقادیر حاصل از پیمایش مورد استفاده قرار گرفت. نتایج تخمین در نرم افزار به صورت زیر ظاهر شد.

۵-۱- تخمین اثر اعتماد بر رشد

برای بررسی اثر اعتماد بر رشد اقتصادی مدل زیر را تخمین می کنیم:

$$\alpha \quad \beta \quad \gamma \quad \delta \quad \theta$$

که در آن tr در آن متغیر نشانگر اعتماد می باشد. نتیجه حاصل از اجرای مدل در نرم افزار به صورت زیر حاصل شد (ارقام ذکر شده در پرانتز نشان دهنده آماره t است):

$$\text{LOG}(G)=0.345*\text{LOG}(K)+0.623*\text{LOG}(M)+.532*\text{LOG}(HC)+1.020*\text{LOG}(TR)$$

(۳.۳۷)   (۱.۸۹)   (۵.۹۶)   (۱.۹۹)

از آنجایی که مدل به صورت لگاریتمی برازش شده است. ضرایب رگرسیونی به صورت کشش رشد نسبت به متغیر مورد مطالعه تفسیر می شود. به عنوان مثال کشش رشد نسبت به اعتماد برابر با ۱۰۲۰ است. مفهوم کشش بیانگر این امر است که یک درصد تغییر در اعتماد، ۱۰۲۰ درصد در رشد اقتصادی تغییر ایجاد خواهد کرد. آماره t با مقداری بیش از ۱.۹۶

نشان‌دهنده معناداری بالاتر از ۹۵ درصد برای این ضریب در رگرسیون فوق می‌باشد. شاخص خوبی برازش (R^2) در این تخمین برابر با ۰.۷۹۲ می‌باشد که برای یک تخمین مقطع زمانی مناسب می‌باشد.

۲-۵- تخمین اثر مشارکت اجتماعی بر رشد

برای بررسی اثرات مشارکت اجتماعی بر رشد، متغیر مشارکت اجتماعی را در مدل فوق جایگزین اعتماد می‌کنیم:

$$\alpha \quad \beta \quad \gamma \quad \delta \quad \theta$$

که در این مدل sp نشان‌دهنده مشارکت اجتماعی می‌باشد. نتیجه تخمین مدل در E-views به این صورت ظاهر می‌شود:

$$\text{LOG}(G) = 0.321 * \text{LOG}(K) + 4.23 * \text{LOG}(M) + .821 * \text{LOG}(HC) + 0.671 * \text{LOG}(SP)$$

(۳.۳۷)   (۲.۲۰)   (۶.۱۴)   (۲.۰۱)

این تخمین نیز نشان می‌دهد که در ازاء یک واحد افزایش در لگاریتم مشارکت اجتماعی، لگاریتم تولید هر استان نزدیک به ۰.۶۷۱ واحد افزایش می‌یابد. به عبارت دیگر کشش رشد اقتصادی نسبت به مشارکت اجتماعی برابر با ۰.۶۷۱ می‌باشد. به عبارت دیگر یک درصد تغییر در مشارکت اجتماعی، ۰.۶۷۱ درصد در رشد اقتصادی تغییر ایجاد می‌کند. آماره t معادل با ۲.۰۰۵ و بیش از ۱.۹۶ بوده و معناداری ضریب را در سطح ۹۵٪ و بالاتر اثبات می‌کند. ضریب خوبی برازش (R^2) در این مدل معادل ۰.۷۸۱ بوده و R^2 تعدیل شده نیز معادل با ۰.۷۴ می‌باشد که در یک رگرسیون داده‌های مقطعی معادل برازش خوب مدل می‌باشد.

۳-۵- تخمین اثر همکاری‌های مدنی بر رشد

برای تخمین اثرات همکاری‌های مدنی بر رشد اقتصادی؛ در مدل فوق شاخص همکاری‌های مدنی را جایگزین شاخص مشارکت اجتماعی می‌کنیم:

$$\alpha \quad \beta \quad \gamma \quad \delta \quad \theta$$

نتیجه تخمین در نرم‌افزار به صورت زیر است:

$$\text{LOG}(G) = 0.420 * \text{LOG}(K) + .61 * \text{LOG}(M) + .573 * \text{LOG}(HC) - 0.755 * \text{LOG}(CC)$$

(۳.۵۲)   (۳.۱۱)   (۶.۳۷)   (-۱.۰۴)

اثر همکاری‌های مدنی بر رشد اقتصادی منفی بوده و معنادار نیست. از نظر مفهومی این امر به این معنا است که افزایش همکاری‌های مدنی موجب کاهش رشد اقتصادی می‌شود. اما این برآورد از سطح معناداری بسیار پایینی برخوردار است. سطح معناداری آن کمتر از ۷۰٪ می‌باشد. و از نظر اقتصادسنجی ارزش چندانی ندارد.

۴-۵- تخمین اثر صداقت بر رشد

برای بررسی اثر صداقت بر رشد اقتصادی مدل زیر را تخمین می‌زنیم:

$$\alpha \quad \beta \quad \gamma \quad \delta \quad \theta$$

که در این مدل ho نشان‌دهنده مشارکت اجتماعی می‌باشد. نتیجه تخمین مدل در E-views به این صورت ظاهر می‌شود:

$$\text{LOG}(G)=0.373*\text{LOG}(K)+.493*\text{LOG}(M)+.531*\text{LOG}(HC)+0.028*\text{LOG}(HO)$$

(۳.۲۵)   (۲.۵۵)   (۵.۵۲)   (۱.۹۷)

این مدل نشان‌دهنده رابطه مثبت بین صداقت و رشد اقتصادی می‌باشد. در ازاء یک واحد افزایش در لگاریتم شاخص صداقت ۰.۰۲۸ واحد (میلیارد ریال) لگاریتم رشد اقتصادی افزایش می‌یابد یعنی کشش رشد اقتصادی نسبت به صداقت برابر با ۰.۰۲۸ می‌باشد. که نشان‌دهنده تغییر ۰.۰۲۸ درصد در رشد اقتصادی در ازاء یک درصد تغییر در اعتماد است. سطح معناداری بالاتر از ۹۵٪ با آماره t بزرگتر از ۱.۹۶ بدست آمده است.

۵-۵- تخمین اثر سرمایه اجتماعی بر رشد

با استناد به مطالعات نظری انجام شده و با استفاده از شاخص ترکیبی به دست آمده از وزن‌دهی ۴ شاخص مورد بررسی در این پژوهش، می‌توان اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی را با استفاده از مدل زیر و داده‌های مرکز آمار ایران سنجید:

$$\alpha \quad \beta \quad \gamma \quad \delta \quad \theta$$

که در آن sc نمایانگر شاخص کل سرمایه اجتماعی می‌باشد. نتایج تخمین به صورت زیر ظاهر شده است:

$$\text{LOG}(G)=0.398*\text{LOG}(K)+.49*\text{LOG}(M)+.528*\text{LOG}(HC)+1.012*\text{LOG}(SC)$$

(۳.۴۱)   (۱.۹۸)   (۶.۱۹)   (۲.۷۵۲)

آزمون‌های مربوط به صحت آماری فروض کلاسیک و عدم وجود بیماری‌ها و اختلالات اقتصادسنجی کلاسیک نیز در این مدل بررسی شده و نشان می‌دهد که فروض کلاسیک در این مدل به خوبی تأمین شده است: آماره دوربین - واتسون (۲.۲۰) نزدیک به عدد ۲ می‌باشد و در نتیجه فرض خود همبستگی در میان اجزاء اخلاص رد می‌شود. آزمون استقلال χ^2 در مورد اجزاء اخلاص نیز عدم وجود خود همبستگی در میان اجزاء اخلاص را تأیید می‌کند. هم‌خطی اجزاء اخلاص با استفاده از شاخص وضعیت^۱ و ریشه‌های مشخصه رد شد. در نهایت همسانی واریانس بین اجزاء اخلاص از طریق روش ترسیمی بررسی و مورد تأیید قرار گرفت.

مدل نشان می‌دهد که کشش رشد اقتصادی نسبت به سرمایه اجتماعی برابر با ۱،۰۹۲ می‌باشد که بدین معناست که با افزایش سطح سرمایه اجتماعی به میزان یک درصد، رشد اقتصادی به میزان ۱،۰۹۲٪ تحریک خواهد شد. و این امر در سطح معناداری ۰،۹۶٪ (تقریبی) تأیید کننده فرضیه اصلی این تحقیق است. شاخص خوبی برازش با مقدار ۰،۷۹۸ نشان‌دهنده مناسب بودن تخمین می‌باشد.

نتیجه‌گیری

جدول زیر ضرایب رگرسیونی و میزان معناداری را در هر یک از مدل‌ها نشان می‌دهد:

جدول (۱): ضرایب رگرسیونی شاخص‌های مختلف سرمایه اجتماعی در معادلات مختلف

رتبه	نام متغیر	ضریب رگرسیونی	سطح معناداری
۱	اعتماد	۱،۰۲	۰،۹۶
۲	مشارکت اجتماعی	۰،۶۷۱	۰،۹۶
۳	صداقت	۰،۰۲۸	۰،۹۵
۴	همکاری‌های مدنی	-۰،۷۵۵	۰،۷۰
-	سرمایه اجتماعی	۱،۰۱۲	۰،۹۸

مقایسه بین ضرایب رگرسیونی ۵ رگرسیون فوق نشان می‌دهد که اعتماد بیشترین نقش را در رشد دارد و در رتبه بعد از آن مشارکت اجتماعی و صداقت قرار می‌گیرد. در مورد همکاری‌های مدنی ضریب رگرسیونی معنادار نبوده و نشان‌دهنده عدم تأثیر یا تأثیر بسیار کوچک این فاکتور در رشد اقتصادی است.

به طور کلی نتایج این تحقیق نشان‌دهنده اثرات مثبت سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی و در نتیجه ضرورت سیاست‌گذاری دولت برای ارتقاء سطح سرمایه اجتماعی در میان اقشار مختلف مردم به ویژه در بعضی از استان‌ها از جمله استان‌های مرزی می‌باشد. با توجه به اثرات مثبت سرمایه اجتماعی در رشد اقتصادی به ویژه اثر اعتماد و مشارکت اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی اقدامات اصلاحی برای افزایش اعتماد بین مردم و بین مردم و دولت، تعمیق مشارکت‌های مردمی در امور اجتماعی و ... ضروری است. در این راستا ابتدا باید «منابع سرمایه اجتماعی» با توجه به شرایط بومی و دینی کشور شناسایی شود و سیاست‌های لازم برای حفظ و تقویت این منابع بکار گرفته شود.

منابع

- ۱- خوش فر، غلامرضا، صالحی، صادق، «سرمایه اجتماعی و رفتارهای زیست محیطی در ایران، مطالعه موردی: استان‌های گیلان، مازندران و گلستان»، از CD مجموعه مقالات همایش سرمایه اجتماعی، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۶.
- ۲- رحمانی و امیری، بررسی تأثیر اعتماد بر رشد اقتصادی در استان‌های ایران با روش اقتصادسنجی فضائی، مجله تحقیقات اقتصادی، بهار ۱۳۸۶، شماره ۷۸.
- ۳- سعادت، رحمان، «تخمین سطح و توزیع سرمایه اجتماعی در استان‌ها»: فصلنامه علمی پژوهش رفاه، ۱۳۸۶، سال ششم، شماره ۲۶.
- ۴- سوری، علی، «سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی»، تحقیقات اقتصادی، ۱۳۸۴، شماره ۶۹.
- ۵- غفاری، غلامرضا، «سنجش و تبیین سرمایه اجتماعی در ایران»، پروژه تحقیقاتی به سفارش وزارت کشور، ۱۳۸۴.
- ۶- غفاری، غلامرضا؛ ۱۳۸۶، «تبیین نظری سرمایه اجتماعی»، از CD مجموعه مقالات همایش سرمایه اجتماعی، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۶.
- ۷- فوکویاما، فرانسیس، «پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن»، ترجمه: غلام‌عباس توسلی، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹.
- ۸- نوغانی، محسن، «بررسی تطبیقی رویکردها و شاخص‌های مورد استفاده در سنجش سرمایه اجتماعی»، از CD مجموعه مقالات همایش سرمایه اجتماعی، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۶.
- ۹- مؤیدفر، رزیتا، «نگرشی بر سرمایه اجتماعی و ابعاد آن»، نشریه مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق(ع)، ۱۳۸۲، شماره ۱۲ و ۱۱.
- ۱۰- رنانی و همکاران، «سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی: ارائه یک الگوی نظری»، مجله علمی پژوهشی علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، جلد ۲۱، ۱۳۸۵، شماره ۲.
- ۱۱- وزین نرگس، مختاری هشی، حسین، «نقش سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی»، همایش سرمایه اجتماعی، ۱۳۸۶.
- 12- Beugelsdijk, Sjoerd and Ton vanSchaik, "Social Capital and Regional Economic Growth", Paper submitted to ERSAs, Jyväskylä (Finland), 2003.
- 13- Chou Yuan K, "Three simple models of social capital and economic growth" Journal of Socio-Economics, Volume 35, Issue 5, October 2006, Pages 889-912
- 14- Coleman James, "social capital in the creation of human capital" American journal of sociology, 94 (supplement): s95-s120, 1988.
- 15- del Río José Mustre, "The Social Capital Effect on Economic Growth", Project Adviser: Eric O'N. Fisher, The Ohio State University, May 2005.
- 16- Din, Musleh-ud, "Social Capital and Economic Development: A Case Study of the Northern Resource Management Project in Pakistan", the technical assistance program of the World Bank, 2003.

- 17- Fine, B, *Those Social Capitalists*, Antipode, 2002, pp. 796-799.
- 18- Fountain J.E., *Social capital: a key enabler of innovation*. In: L.M. Branscomb and J.H. Keller, Editors, Investing in Research and Innovation Policy: Creating a Research and Innovation Policy that Works, MIT Press, Cambridge, 1998, pp. 85-111.
- 19- Francois, Patrick., *Social Capital and Economic Development*, Routledge, First Published, 2002.
- 20- Grootaert, C. & Narayan, D. & Jones, V. N. & Woolcock, M, "**Measuring Social Capital**". World Bank Working Paper No. 18, 2004.
- 21- Halpern, D., *Social Capital, Polity*, Cambridge University Press, 2005.
- 22- Harper, R., "**The Measurement of Social Capital in the United Kingdom**". Office for National Statistics, 2002.
- 23- Helliwell, John and Robert Putnam., "**Economic Growth and Social Capital in Italy**" Eastern Economic Journal, 21, 1995, pp 295-307.
- 24- Kilkenny, M., Nalbarte, L., Besser, T., "**Reciprocated Community Support and Small Town – Small Business Success**", Entrepreneurship & Regional Development, No. 11, 1999.
- 25- Knack Stephan and Philip Keefer, "**Does Social Capital Have an Economic Payoff? Across-country Investigation**", Quarterly Journal of Econometrics No.112 November 1997.
- 26- La Porta, R., F. Lopez-de-Silanes, A. Shleifer, and R. W. Vishny, "**Trust in Large Organizations**", American Economic Review 87, 333-338, 1997.
- 27- Maskell P., "**Social capital, innovation and competitiveness**". In: S. Baron, J. Field and T. Schuller, Editors, Social Capital: Critical Perspectives, Oxford University Press, New York, 2000, pp. 111-123.
- 28- National Statistics, "**Social Capital: A Review of Literature**". Social Analysis and Reporting Division Office for National Statistics, England, 2001.
- 29- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), "**The Well-being of Nations: the role of human and social capital**", OECD, Paris, 2001.
- 30- Putnam Robert d., "**the prosperous community – social capital and public life**" the American prospective-13:35-42, 1993.
- 31- Putnam, R D, "**Social capital: Measurement and consequences**", Isuma vol.2, 2001.
- 32- Putnam, R, "**Bowling Alone; The collapse and revival of American community**", Simon and Schuster, New York, 2000.
- 33- Routledge, bryen R. amsberg Joachim, "**social capital and growth**" journal of monetary economics Volume50, issue 1. January 2003, pp 167-193.
- 34- Rose R., "**Getting Things Done in an Antimodern Society: Social Capital Networks in Russia**". In Dasgupta & Serageldin, 1999, pp 147-71.
- 35- Woolcock, M., "**Social capital for social policy: Lessons from international research and policy**", Presentation to the Policy Research Conference, Ottawa, Canada, 2004.
- 36- World Values Survey, 2000, "**World Values Survey Questionnaire**" <http://wvs.isr.umich.edu/wvs-ques4.html> (accessed 16 October 2001).
- 37- Zak, P. J. and Knack, S. 2001, "**Trust and Growth**". Economic, Journal, 295-321.

پیوست: نمونه فرم درخواست تکمیل ماتریس AHP

باسمه تعالی

پژوهشگر ارجمند .....

با سلام

احتراما به عرض می‌رساند پایان نامه اینجانب در موضوع سرمایه اجتماعی می‌باشد و برای وزن‌دهی به شاخص‌های منتخب سرمایه اجتماعی نیازمند نظرات شما هستم. به پیوست ماتریس AHP برای انجام این کار ضمیمه شده است. با پر کردن نیمه بالای ماتریس میزان اهمیت هر یک از مفاهیم که در محور عمودی آمده است را نسبت به مفهومی که در محور افقی آمده است را بیان بفرمایید.

لازم به ذکر است که اعداد به کار رفته در این جدول باید حداکثر ۹ و حداقل ۱/۹ باشد. عدد ۹ بیانگر این است که مفهوم موجود در ستون ۹ برابر مفهوم موجود در ردیف اهمیت دارد. ضمناً تعریف مختصری از هر یک از شاخص‌ها در صفحه ضمیمه ارائه شده است. پیشاپیش از زحمات شما کمال امتنان به عمل می‌آید.

با تشکر

.....

	اعتماد	همکاری‌های مدنی	صداقت	مشارکت اجتماعی
اعتماد	۱			
همکاری‌های مدنی		۱		
صداقت			۱	
مشارکت اجتماعی				۱